

SCHIMBAREA CAPITALURILOR

Bogdan Voicu

Sociologia s-a născut odată cu modernitatea. Sau pentru a explica modernitatea (Viăsceanu, 2011). Numai că a merge până la a doilea sens constituie cale lungă și implică o anume cauzalitate a cărei testare pare dificilă. Cert este că sociologia s-a desprins din filozofie cam în același timp în care modernitatea irumpea, iar explicarea modernității și schimbărilor aduse de aceasta au devenit rapid scopurile esențiale ale sociologiei. Ba mai mult, contrastarea modernității cu tradiționalismul a reprezentat elementul central pentru științe sociale diverse timp de multe decenii la rând. Este suficient să amintesc aici modul în care antropologia a căutat să desprindă învățături despre tradiționalism studiind societăți înțepenite într-o lume mai degrabă arhaică (Geertz, 1973) și cum economia a descris noile relații de schimb în contrast cu barterul, spre exemplu (Polanyi, 1944).

Nu îmi propun însă în acest text să construiesc o istorie a sociologiei. Ținta mea este să vorbesc puțin despre modernitate, să vă propun o discuție despre cauzalitate, și să ajung cu povestea repede în zilele noastre, concentrând expunerea pe dezbaterile proceselor fundamentale de schimbare prin care trec societățile contemporane.

Urmând tipicul acestui volum, nu vă propun decât din când în când referințe, iar atunci când o fac trimit mai ales la lucrări fundamentale în domeniu sau ale unor autori români. Îmi doresc să explic ce face sociologia și la ce este această disciplină bună astăzi, în lumea contemporană, care este demersul său și cum sunt vizibile rezultatele. Causalitatea fiind în prim plan, voi purta discuția mai ales către resurse sau capitaluri, și către cum acestea conduc la schimbare socială.

De la tradiționalism la postmodernitate, prin sociologie

Să revenim însă mai întâi la modernitate și modernizare. Spre începutul secolului al XIX-lea lumea era în plină schimbare, chiar dacă oamenii poate nu observau acest lucru. Tehnologia schimba deja fundamental lumea. Trenul, vaporul cu aburi și apariția motoarelor transformau modul în care se făceau călătoriile, uneau colțuri altcândva complet izolate ale lumii, urgentau schimburile comerciale, modificau viteza de producție, redefiniu modul în care se construia. Dar aceste procese ușor observabile nu însemnau nimic față de ce se petrecea la nivelul vieții de zi cu zi. De-a lungul secolului al XIX-lea, fenomene sociale masive au retrasat fața planetei. Oamenii se mutau tot mai mult în aglomerări urbane și începeau să derive resursele vieții mai degrabă din muncă salarială decât din rente și taxe, din lucrul pământului propriu, sau din participarea la război și piraterie. Părăsind satul natal, oamenii se mutau în apartamente, dar mai mult decât atât, părăseau mediul familiar al casei în care stătea zeci de rude, ieșeau din acea plasă de siguranță pe care o reprezenta familia extinsă. Munceau și aveau bani, dar orice accident de muncă sau mai rarele momente când ajungeau la bătrânețe deveneau treptat riscuri importante. Înainte vreme, cei ce nu mai puteau lucra, dintr-un motiv sau altul, beneficiau de protecția rudelor în putere, de regulă fiice și fii, care le asigurau subzistența. Acum însă, pierduți în marele oraș, orice accident de muncă, deces al unicului aducător de venit, boală ce reducea forța fizică, constituiau motive de îngrijorare și puneau în mare pericol întreaga familie.

Un cinic poate remarca faptul că la început lucrurile nu erau atât de grave: majoritatea bolilor erau mortale, iar speranța de viață atât de scăzută încât nu erau tocmai mulți cei ce ajungeau la acea etate pe care azi o denumim „vârstă de pensionare”. Iar cei ce ajungeau erau de regulă mult mai avuți decât media, și nu aveau de ce să se teamă că nu pot lucra. La urma urmei ei nici nu lucraseră vreodată, averea fiindu-le suficientă pentru a nu se preocupa de așa ceva! Până și aceștia însă aveau să se afle la începutul secolului XX în situația ingrată de a-și schimba modul de viață: revoluția industrială îi lăsase fără resurse, dacă nu cumva reacționaseră mai timp și optaseră pentru mai multă raționalitate în gestiunea propriilor afaceri. Pentru cei ce urmăresc serialul britanic *Downton Abbey*, ideea este ușor de înțeles. Latifundiarilor tradiționali nu mai aveau cum rezista în fața unei lumi ce muta deja în agricultură principiile raționale ale producției industriale.

În timp ce industria înlocuia manufacturile, medicina progresa și ea, hrana era de mai bună calitate și ... oamenii trăiau mai mult. Ajungeau din ce în ce mai mulți să treacă de 50 de ani, ba chiar cazurile celor ce aveau peste 60 de ani nu mai erau așa de izolate. În Germania, puternic industrializată după standardele vremii, pe la 1880, cancelarul Bismarck avea să introducă pe rând obligativitatea asigurărilor sociale pentru caz de boală (1881), accident (1883) și vârstă (1889), punând astfel bazele statului bunăstării așa cum îl știm astăzi. Acesta era însă doar semnul vizibil al unor modificări structurale profunde, în care familia nucleară se substituia celei extinse iar prietenii deveneau din ce în ce mai importanți, așa cum explic în un alt capitol al volumului de față.

Evident, toate aceste procese sunt tipice lumii dezvoltate, la cărei periferie se plasau și teritoriile în care trăiau români. Aceste locuri preluau o parte din transformările de care vorbesc, chiar dacă de regulă schimbarea se producea ceva mai lent decât în Europa centrală și de vest.

Dar calitatea din ce în ce mai bună a vieții, creșterea speranței de viață, schimbarea modurilor de producție, boom-ul transporturilor, descoperirea importanței petrolului, generalizarea accesului la energie electrică, trecerea la familia nucleară, traiul în orașe, industrializarea din ce în ce mai accentuată erau doar vârful unui aisberg profund. Lumea se transforma profund, în straturile sale intime, cele legate de modul de gândire, de imaginea asupra vieții, de controlul asupra propriului destin.

Credința religioasă fusese cea care dominase lumea milenii la rând, încă din zorii conștiinței de sine. Oamenii nu înțelegeau mediul în care trăiau și îl explicau simplu, apelând la forțele supranaturale, la zeități ale căror toane putea fi uneori precise, dar ale căror motive erau adesea greu de deslușit. Era absolută nevoie de o explicație religioasă. Ea dădea ordine și sens vieții. Ea permitea să reduci incertitudinea axiologică până la cote suportabile pentru ființe dotate cu conștiință de sine, cu capacitate de a gândi. Rămânea astfel spațiu pentru concentrarea pe nevoile imediate, pe hrană, securitate, locuire, pe lupta cu incertitudinile materiale (Voicu, 2005). Odată acestea asigurate însă, interesul pentru cunoaștere și pentru înțelegere rațională creștea. Timp de secole, el avansase treptat, conducând la explicații științifice, raționale, ale unor fenomene ce păreau cândva supranaturale. În spațiul european, minoianii, apoi grecii, apoi romanii atinseseră nivele de cunoaștere și înțelegerea vieții de invidiat și dezvoltaseră moduri de a gândi viața ce spărgeau tiparele tradiționale, dar catastrofe naturale, cucerirea de către alte imperii sau prăbușirea unor modele nesustenabile de organizare statală conduseseră mereu la pierderea unei părți a acestei cunoașteri, a acestui mod de a fi și la replierea pe poziții tradiționaliste. După Renaștere, bisericile creștine controlaseră strict dezvoltarea cunoașterii, dar deja la 1800 și mai ales după 1900, lucrurile se schimbau fundamental.

Statul începuse a se organiza altfel, mai rațional. Logica economică preschimbase complet raționalitatea producției, iar industrializarea conduseseră la apariția fabricilor. Fabricile, la rândul lor, erau și sunt locuri unde seturi clare de reguli ordonează interacțiunile umane. Mai ales după automatizare, în organizațiile fordiste, rațiunea prelua, cel puțin aparent, oricărei alte legi. Astfel muncitorii, veniți dinspre sat și ajuns în oraș, erau expuși la o influență fantastică, la contagiunea cu organizarea de la locul de muncă, una având în centrul ei pragmatismul, rațiunea, planificarea. Fabrica devenea astfel o școală în care oamenii învățau modernitatea culturală (Inkeles, 1969).

Omenirea asista, fără să știe, la o „revoluție tăcută” ce continuă permanent și schimbă fundamental civilizația umană (Inglehart, 1997). Modernitatea culturală presupunea trecerea de la explicația centrată pe religiozitate, la cea axată pe cunoașterea rațională (Weber, 1995). Acest tip de schimbare este cel pe care sociologia căuta să îl explice (Vlăsceanu, 2011). Desprinsă din filozofie cam în același timp cu zorii modernității, sociologia părea a se confunda cu aceasta. Dar este greu de spus dacă sociologia și știința socială la modul general a apărut ca o consecință a modernității sau pur și simplu întâmplarea făcut ca cele două să înceapă a se contura în același moment istoric. Cauzalitatea aceasta este însă mai puțin importantă. *Cauzalitatea* în sine, ca proces de înțelegere a legităților sociale, avea să devină elementul central al științei sociale. Spre deosebire de științele naturale însă, experimentarea în sociologie este complicată. Nu poți în nici un fel să controlezi perfect condițiile mediului social și să le reproduci de câte ori vrei (mai exact nu o poți face nici măcar o dată!), variind un parametru, apoi altul, prin încercare și eroare, până poți spune cu exactitate ce determină ce, ce e mai întâi – oul sau găina, și pe ce pârghia a societății poți apăsa pentru a produce rapid efecte benefice pentru dezvoltare, democrație sau creștere a toleranței, ca să dau trei exemple de efecte sociale dezirabile conform standardelor actuale. Mai mult decât atât, scopul suprem este să poți prezice ce se poate întâmpla dacă schimbi un element mic, al organizării sociale, sau dacă structura socială se modifică de la sine. Astfel de scopuri au devenit ținte majore ale explicației sociale. Să poți spune ce se întâmplă dacă grupuri mari de oameni migrează din România în Italia. Cum schimbă acest lucru Italia? Dar România? Ce impact are asupra modului în care se raportează britanicii la migrație? Se schimbă modul în care votează românii datorită migrației? Dar modul în care funcționează sistemul educațional? Sau spitalele? Sunt valorile sociale supuse schimbării datorită unui astfel fenomen migraționist?

Valorile sociale sunt elementul cheie al revoluției tăcute. Ele sunt cele care s-au schimbat fundamental în procesul de modernizare și au menținut viteza amănunțită a schimbării. În tradiționalism, omul este conservator, se teme de mediul social pe care nu îl controlează. Preferă explicația religioasă, refuză orice este diferit de el. În modernitate, lumea rămâne una normativă, în care așteptările sunt ca oamenii să aibă aceleași preferințe și valori, sau cel puțin ca acestea să se plaseze într-o plajă îngustă, dar explicația rațională este cea care o elimină pe cea religioasă, încrederea în știință se asociază deschiderii la schimbare.

Dar schimbarea nu s-a încheiat odată cu apariția modernizării. Mai mult, acest proces nici măcar n a penetrat complet societatea, că o altă revoluție, la fel de subtilă, s-a instalat tăcut: postmodernizarea. Având asigurate nevoile de bază, oamenii și-au permis să fie reflexivi, să vrea mai mult decât mâncare, locuire și securitate, să își dorească o calitate a vieții mult mai ridicată, mai diversă, desprinsă din normativitate, în care gusturile fiecăruia sunt acceptate. O lume a toleranței, în care hedonismul, auto-exprimarea, accesul nelimitat la cunoaștere, autorealizarea sunt valorile cheie (Beck & Beck-Gernsheim, 2001; Chiribucă, 2003; Giddens, 1990; Inglehart, 1997; Vlăsceanu, 2007; Voicu, 2005). Una dintre predicțiile confirmate din științele sociale este că pe măsură ce valorile postmateriale sunt mai puternice, voturile pentru partide de stânga vor fi mai numeroase (Inglehart, 1971). Acest lucru determină fundamental modul de structura a societății, a statului, a funcționării economiei ș.a.m.d.

Noua revoluție tăcută, în plină desfășurare azi, aduce în prim plan acceptarea unor moduri de viață până nu de mult complet prohibite. Homosexualitatea, divorțul, avortul, căsătoriile interetnice, interconfesionale, ateismul, religiile *à la carte*, sunt parte firească a unei lumi contemporane în care diversitatea este norma. Iar ele au în spate valori de susținere a diversității și toleranței, nu sunt simple comportamente ieșite la suprafață din neant. Un călător prin timp venit din trecutul nu foarte îndepărtat, ar putea fi uimit de cum arată Germania de azi, o țară în care locuitorii turci, spre exemplu, sunt atât de numeroși încât stereotipul blondului neamț arian a rămas o simplă poveste.

Știința rămâne predominantă ca explicație în fața religiei, dar ea însăși este chestionată. De altfel, a chestiona orice este elementul esențial al postmodernității culturale, reflexivă în însăși natura sa. Binele adus de progresul tehnologic este contestat și corijat de preocuparea pentru starea mediului, renunțarea la normativism înseamnă și acceptarea multiparadigmaticității, a ideii că nu mai avem adevăruri absolute, ci doar realități de moment. Nu știm spre exemplu cum s-a născut universul, dar lucrăm cu ipoteza unui univers

expansionist, care ne permite să avansăm cu cunoașterea, chiar dacă știm că e posibil ca la un moment dat să arătăm că ipoteza de plecare nu a fost cea corectă.

În paralel cu extinderea valorilor postmoderne, are loc și o ... contrarevoluție tăcută (Ignazi, 2005). Termenul a fost folosit inițial pentru a explica ascensiunea partidelor de extremă dreaptă în Europa vestică a anilor 1990. Explicația este extrem de simplă. Anii 1990 au marcat o schimbare covârșitoare a ordinii politice la nivel european și a regulilor jocului în societățile vestice. Blocul comunist tocmai se prăbușise, un conglomerat suprastatal – Uniunea Europeană – începea să înlocuiască statele națiune, computerele proliferau și eliminau rapid de pe piața muncii meserii altă dată respectabile (cum ar fi cea de maistru tipograf sau pe cea de dactilograf), emigranții deveneau deja minorități vizibile și, mai mult decât atât, era clar că prezența lor în societate nu e una temporară, ci definitivă. Colac peste pupăză, homosexualii încep să constituie o formă de viață acceptată legal, iar femeile merg tot mai des pe piața muncii și refuză adesea să mai facă singure treburile casnice în timp ce soții lor merg la meci. Pentru un tip modern din punct de vedere cultural, deschis la schimbare, toate acestea nu constituie o mare dificultate. EL are deja instrumentele de a se adapta ușor la orice situație. Dar pentru cei mai conservatori, pentru tradiționaliști, darea peste cap a ordinii vieții este dificil de suportat. Reacția este reîntărirea valorilor tradiționaliste, acutizarea lor, și exprimarea publică, hotărâtă, a intoleranței și normativismului. Tacit, tradiționaliștii devin vocali și prin contagiune sau presiune socială atrag și alții care se aliază cauzei lor, într-un proces de revenire către tradiționalism, de stopare a revoluției tăcute postmoderne printr-o ... contrarevoluție.

Polarizarea este însă doar una de moment, fiind dificil de revenit către tradiționalism când motorul economiei și progresului continuă să alimenteze o calitate ridicată a vieții, când interacțiunea socială arată că emigranții, homosexualii, femeile care lucrează sunt la fel de oameni ca oricine altul, că rockeri și rapperi pot fi prieteni, la fel cum fanii Barcelonei și cei ai Realului pot conviețui dacă vor. Răspunsul la incertitudinea axiologică devine tot mai clar: încrederea în oameni

Contrarevoluția anilor 1990 arată însă cât de fragil este întreg procesul de schimbare, cât de sensibil la variații ale structurii sociale și ale infrastructurii materiale. Recesiunea sfârșitului anilor 2000 aduce cu sine o retragere ușoară către tradiționalism, o revigorare a valorilor religioase, așa cum se întâmplase de pildă în Finlanda anilor 1990 (după ce Finlanda pierduse atutul său de economie de contact între vest și URSS), ca în România anilor 1990 (unde criza economică profundă a dus la o reafirmare fără echivalent în lume a credinței religioase, aflată la un nivel ridicat încă din perioada comunistă).

Cauzalitatea pare a fi aici dinspre economic către social: creșterea economică permite reducerea nesiguranței materiale și orientarea către nevoi de tip superior care devin dominante în scala preferințelor indivizilor. Oamenii își permit să fie deschiși la schimbare, toleranți, încrezători, având în spate motorul creșterii, al progresului tehnologic. Dar progresul tehnologic se datorează și este accelerat tocmai de setea de cunoaștere, de deschiderea către experimentare, de apelul la rațiune în fața explicației religioase, de toate aceste procese și valori ce sunt sau au fost sau vor fi potențate de tehnologie și de dezvoltare economică. Interdependența poate înlocui cauzalitatea sau cauzalitatea se poate dovedi una mai complexă decât simpla asumție că acumulările materiale conduc la schimbare socială și politică.

Am simplificat mult lucrurile în această introducere succintă. Exemplul pe care l-am ales este cel al schimbării la nivel societal, însă modernizarea și postmodernizarea culturală se petrec mai ales la nivel individual. Referințele citate în text explică pe larg acest lucru. Ele discută despre cum indivizii schimbă societatea și cum societatea îi schimbă pe indivizi și propun explicații asupra a ce s-a petrecut în trecut și predicții despre prezent și viitor.

Spațiul și scopul acestui capitol nu este însă acela de a epuiza întreaga sociologie sau de a oferi o explicație totală. Nici măcar nu cred că este posibil așa ceva. Am oferit însă această perspectivă asupra modului în care s-a schimbat lumea noastră, pentru a putea în continuare să subliniez unde și cum poate sociologia să ajute cunoașterea, mobilizarea resurselor pe care le avem, pentru a progresa în continuare ca specie.

Capitalul material

Capitalul material a revenit de mai multe ori în discuția de mai sus ca element central, ca resursă fundamentală a schimbării. Am spus că atunci când securitatea materială este asigurată, oamenii încep să se orienteze către alte nevoi, superioare. Ideea este esențială pentru ipoteza socializării a lui Inglehart (1997): crescuți într-un mediu al abundenței, copiii interiorizează valori moderne și apoi postmateriale, cu tot ce înseamnă acest lucru. În viața adultă ei vor fi mai preocupați de cunoaștere decât de chestii elementare, vor fi mai orientați către reflecție și autoexprimare decât către dispute asupra bunurilor materiale (Beck și Beck-Gernsheim, 2001), iar aceasta va duce la o dezvoltare și o extindere încă și mai accelerată a nivelului de bunăstare.

Scopul final este bunăstarea, calitatea vieții, fericirea în sine, un câmp de studiu pentru științele sociale ce a cunoscut în ultima jumătate de secol o extindere și un interes enorm (vezi Mărginean și Vasile, coord., 2014). Problema bunăstării este însă că ea este relativă (Townsend, 1979). Indivizii se pot considera bogați sau săraci în funcție de definiția socială a termenului, în funcție de cum se raportează ei la propria situație materială, în funcție de reprezentarea asupra bunăstării în grupul relevant de referință. Mai mult decât atât, ipoteze recente arată că modul de definire a bunăstării este determinat și modelat cultural (Voicu & Vasile, 2014). Prin urmare simpla securitate materială este probabil insuficientă pentru a explica schimbarea socială.

Modul în care ea este definită cultural devine relevant pentru a înțelege societatea. Aceasta este o arie de studiu în care științele sociale au avut și vor avea multe de spus în următoarele decenii. Mai ales sociologia a concurat cu psihologia și economia în a analiza bunăstarea subiectivă. Mă aștept ca acest lucru să se petreacă și pe viitor. Capitalul material (incluzând aici orice fel de avere, precum echipamentul, resursele naturale, banii etc.) rămâne un element cheie în a înțelege societatea noastră. Dar, mai ales într-o lume postmaterialistă, simpla cuantificare propusă îndeobște de economie este insuficientă. Discuțiile despre comparația socială, caracterul homeostatic al satisfacției, sau importanța grupurilor de referință devin elemente esențiale pentru a înțelege lumea pe de o parte, și știința socială pe de alta. Schimbarea de paradigmă din viața de zi cu zi este reflectată astfel și în știință. Aceasta aduce informație în domeniu și contribuie astfel la consolidarea schimbării.

Următorii trezeci de ani pot fi esențiali în istoria umanității. Continuarea creșterii economice, chiar și cu sincopile recesiunii globale declanșate în 2007, va însemna noi și noi generații care cresc în societăți ale abundenței și pentru care capitalul material, banii, vor fi mai puțini importanți decât calitatea vieții. Sociologia în particular și știința socială în general au atunci nevoie să se focalizeze pe anticiparea modului în care vor arăta societățile umane în acest context. Implicațiile imediate sunt legate de redistribuției, de modul în care generații active le ajută pe cele inactive (copii, bătrâni) să își satisfacă nevoile și să atingă un standard de viață pe măsura propriilor dorințe. Iar modul de folosire a resurselor materiale va depinde de reprezentarea asupra lor. Războaiele pentru a controla rezerve de petrol sau uraniu vor deveni nesustenabile într-o astfel de societate a abundenței. Lăcomia corporațiilor, incriminată în multe proze sau filme de anticipație de azi, practic nu va exista în condițiile în care cei ce le conduc vor fi mai puțin interesați de a avea, și se vor orienta mai mult către a cunoaște. Dar acestea sunt doar simple piste pe care le menționez pentru a sublinia una din direcțiile în care știința socială, ca știință se îndreaptă azi, continuând în fapt menirea sa de știință despre schimbarea socială.

Capitalul uman

Am etichetat banii și resursele materiale drept capital material. Acesta a fost principalul mijloc de a asigura supraviețuirea speciei umane pentru perioade a căror menționare depășește cu mult zona despre care istoria ne poate oferi o imagine clară asupra vieții sociale. Forța fizică și mai apoi priceperea de a face s-au adăugat ca un al doilea element important. Pe la jumătatea secolului al XIX-lea, școala economică de la Chicago, a definit acest capital biologic și educațional drept capital uman (Becker, 1995; Voicu, 2004). Se deschidea astfel calea către o lungă discuție despre rolul educației în dezvoltare. Țări întregi, precum Coreea de Sud aveau să includă investiția în educație între prioritățile naționale, dezvoltând mai întâi sistemul de învățământ pentru a deveni în anii 2000 una dintre societățile avute ale lumii, după ce în 1950 era printre cele mai sărace. Companii mai mari și firme mai mici au preluat treptat în modelul lor de afaceri investiția în capital uman. Personalul este permanent stimulat să se perfecționeze prin participarea la sesiuni de formare și training. Învățarea de-a lungul întregii vieți devine centrală pentru aproape orice individ, în timp ce masificarea participării la educație superioară este norma socială curentă în țările europene.

Toate aceste procese nu apar în neant. Am argumentat mai sus că modernizarea economică și socială conduce către o societate în care acoperirea nevoilor de bază nu mai este prioritară, dat fiind nivelul general de abundență. Interesul se orientează către autoexprimare, autoîmplinire, către hedonism și cunoaștere. Investiția în educație devine firească: pe de o parte, educația asigură o productivitate mai ridicată, deci, din punct de vedere al utilității economice, ea alimentează motorul creșterii, asigurând o abundență încă și mai ridicată. Pe de altă parte, creșterea duratei de viață, amânarea primei căsătorii și scăderea numărului de copii oferă timpul necesar pentru o formare inițială mai lungă, precum și pentru continuarea educației și după absolvirea formală a universității. În fine, productivitatea ridicată și abundența fără precedent creează mediul în care indivizii și societățile își permit investiția în astfel de bunuri superioare, precum învățământul.

Mai vechile inegalități de acces la educație se transformă și ele (Voicu & Vasile, 2010). Spre mijlocul secolului al XX-lea, accesul la studii liceale era rezervat mai ales păturii superioare și celei de mijloc. În timp acesta s-a generalizat și inegalitatea s-a mutat la nivelul educației superioare. Motivația este simplă: când bunurile dorite de toți sunt rare, ele sunt acaparate imediat de cei care dispun de mai multe resurse. Educația din familie contribuie și ea, fiind reflectată în rezultate școlare superioare, interes față de accesarea universității, acestea dublând resursele financiare necesare. Astfel, structura socială se reproduce permanent (Bourdieu & Passeron, 1977). Odată cu masificarea, procesul nu dispare, dar se transformă. Cum studenți din toate clasele vin către universități, inegalitățile de acces par a dispărea. Ceea ce se petrece însă este o diferențiere între universități și în interiorul acestora. Cei proveniți din clasele superioare se îndreaptă în mult mai mare măsură către universități cu prestigiu mai înalt, iar această tendință tinde să capete accente globale, în sensul în care a studia în altă țară nu mai este demult un lucru neobișnuit, cel puțin în Europa. În plus, în interiorul aceleiași universități, cei proveniți din clasele sociale dezavantajate se vor îndrepta către specializări mai puțin prestigioase, precum științele sociale sau umane. Diferențierea poate merge și la detalii mai fine: în interiorul științelor sociale, asistența socială, mai puțin prestigioasă, va atrage mai puțini studenți din clasele sociale în comparație cu sociologia sau științele politice.

O dublă inegalitate orizontală de acces înlocuiește astfel inegalitatea verticală din urmă cu câteva decenii. Ea face ca însăși modul de satisfacere a nevoii de cunoaștere să fie unul diferit, mai sărac în capital uman de calitate pentru unii și mai bogat pentru alții. Dar o astfel de inegalitate pare a fi doar începutul unei noi așezări a însăși bazelor formării și întreținerii capitalului uman. Pe de o parte, educația de-a lungul întregii vieți este mai frecventă printre cei ce termină secții prestigioase din universități prestigioase, ceea ce face ca diferențierea să continue mult după încheierea educației formale. Pe de altă parte, durata școlarizării este e punctul a cunoaște o nouă creștere. Mai întâi procesul Bologna a scăzut aparent numărul de ani petrecuți în facultate cu unul (în științele sociale, spre exemplu, durata programelor de licență a scăzut de la patru la trei ani). Concomitent însă s-au generalizat programele de master, cu durate curente de doi ani. Cum majoritatea studenților merg către programe de master, consecința este că durata educației a crescut cu un an. În același timp, cei ce nu mergeau la facultate, tind acum să urmeze doar programele de licență. Mai apoi, este util să

ne uităm la tendința de a crește participarea în programe doctorale și redefinirea pozițiilor ulterioare ca poziții postdoctorale, cu contracte nepermanente (România încă nu a trecut la implementarea acestei politici, deși influențe ale sale pot fi regăsite în sistemul de educație românesc încă din a doua parte a anilor 2000). Cum universitățile nu pot absorbi toți absolvenții de doctorat și, respectiv, de postdoctorat, apare un influx de personal înalt calificat ce se îndreaptă către piața muncii în afara domeniului academic. Acest lucru poate pregăti piața respectivă pentru o cerere ridicată de absolvenți de doctorat, măbind din nou durata considerată firească pentru o școlarizare normală.

Avem astfel de a face cu un sistem social care se autoreglează în sensul creșterii, exploatând resursele biologice pentru a promova setea de cunoaștere și a stimula dezvoltarea.

Capitalul social

Dar dezvoltarea nu presupune numai resurse material-financiare și capital uman. Iar cunoașterea nu se realizează doar formal. Există lucruri pe care le află în principal prin discutare, vorbind cu prietenii. Există lucruri pe care le faci împreună cu cei care au aceleași interese ca și tine. Există lucruri, bunuri publice, ce pot fi generate în mod sustenabil, astfel încât să dureze, fără a fi distruse tocmai de cei cărora le sunt destinate, numai dacă sunt percepute ca fiind legitime, iar cea mai sigură legitimitate derivă din implicarea beneficiarilor în producerea bunului respectiv. Ca să dau un exemplu, mă inspir dintr-un fapt real, pe care însă îl anonimiez.

La un moment dat am fost implicat într-un proiect mai vast de studiu al impactului social al unor lucrări de infrastructură. Undeva, într-o zonă înconjurată de ape, se construise un dig. Așa cum am aflat eu atunci, digurile acestea, din pietriș, bolovani și pământ, sunt ființe complicate în sinele lor. Ca să stea locul și să te apere de furia apelor, au nevoie de anumită îngrijire. Mai exact au nevoie de vegetație. Aceasta crește, prinde rădăcini și ține digul pe loc. Dar nu e suficient ca digul să stea locul, ci e nevoie și ca apa să nu sape *sub* dig. Asta înseamnă că digul nu se pune chiar pe malul râului, ci la câțiva metri în interiorul țărmului. Zona ce rămâne, este ocupată de vegetație. Sunt plantați câțiva copaci, să țină malul pe loc. Iarbă și alte buruieni năpădesc apoi zona singure, întreținând digul făcut de om. Un adevărat paradis pentru cei ce vor să petreacă o zi pe malul apei, pentru îndrăgostiți și pentru crescătorii de animale.

Să luăm de exemplu o capră. O iei, o duci acolo și pleci. Capra nu are unde fugi, fiind captivă între apă și digul abrupt. Da, e mai greu să o bagi și să o scoți din zonă, dar asta e o problemă minoră: are iarbă, buruieni, apă, copaci a căror coajă să o roadă... Eventual pui un copil să stea și să le păzească pe toate. Precum și pe porci, chit că ăștia ar putea să o șteargă englezește, fiind capabili să înoate. Beneficiile sunt însă enorme: crești animale la un cost foarte scăzut. Pentru sătenii din satul sărac din spatele digului, investiția în infrastructură părea mană cerească: redusese substanțial riscul de inundații și le pusese la dispoziție resursa pentru creșterea nivelului de trai.

Iar lucrurile nu se opreau aici: singura cale de acces către sat era un drum desfundat, pe care a merge cu mașina, căruța sau tractorul era o adevărată aventură. Dacă îți doreai o cursă ca de montagne rousse, totul ar fi fost în regulă. Cum însă cvasimajoritatea dorea altceva, a merge pe coama lină a digului, chit că nu era un drum în sine, și era și ușor ocolitor, devenea o opțiune de preferat. De aici o valoare și mai mare a investiției făcute.

Dar toate aceste beneficii erau doar simple iluzii. Am spus că digul are nevoie de întreținere. Pășunatul în zona dig-mal era un dezastru: caprele rodeau tot, plantele nu prindeau rădăcini, apa săpa sub dig, digul o lua ușor-ușor la vale, ajutat și de la trepidațiile date de mașinile ce circulau pe el, și care nu fuseseră prevăzute niciodată, panta devenea mai mică, ușor pentru capre să suie și să mai mănânce acele ierburi ce o țineau cât de cât pe loc. Apa venea la un moment dat mare, digul ceda și satul era inundat. Sătenii se revoltau pe lucrarea de infrastructură făcută prost. Proiectanții și constructorii se enervau pe săteni și pe

caprele, porcii și tractoarele lor. Demagogii veneau și câștigau capital electoral împărțind pâine și circ televizat.

Dar să revenim, pentru că până la urmă digul nu a căzut, din fericire. Iar aici e meritul științei sociale. Chiar dacă sociologii au ajuns târziu acolo, nu a fost prea târziu. Normal era ca, încă de la început, înainte de a începe lucrarea de infrastructură, să fie realizat un studiu de impact social care să prevadă riscul acțiunii caprelor și tractoarelor, a revendicării de pământ fix pe coama digului unde un sătean începea să construiască o coșmelie, a trepidățiilor la care casele din sat aveau să fie supuse când treceau camioanele cu pietriș ca să facă digul, a crăpăturilor din aceste case ce delegitimaseră sfaturile inginerilor și redusese ră către zero colaborarea primarului etc. (Da, aici, pentru a acoperi o plajă mai mare de lucruri, am combinat două studii de caz. Aceasta nu schimbă însă cu aproape nimic validitatea argumentului, ci doar încearcă să propună o mai mare forță ilustrativă).

Mai mult, soluțiile de a construi sau consolida digul vechi, deja fisurat de multă vreme, trebuiau discutate cu sătenii. Aceasta era cheia simplă către evitarea tuturor acelor factori de risc listați mai sus. Să faci sătenii să înțeleagă, în adunări publice, în reuniuni informale la cârciuma din localitate, prin postere lipite la magazinul sătesc, care sunt lucrurile care ar trebui făcute pentru a-și proteja casele. Și să îi implice în decizie, ca și în implementare: o zi în care fiecare din sat iese la clacă la construcția digului și apoi se face un meci de fotbal între constructori și localnici? O zi în care constructorii vin și mănâncă la o sărbătoare câmpenească ad-hoc, organizată de preotul din sat? Sunt lucruri simple, care întăresc comunitatea, o ajută să acceseze și să interiorizeze informație, o face să discute despre problemele sale și să găsească multe alte soluții pe care să le transpună în practică, dincolo de chestiunea digului, a cărei protecție devine deja implicită, fiind de acum perceput drept proprietate a comunității, adică un lucru de care trebuie să ai grijă, că e al tău.

Participarea și relaționarea cu alții, încrederea în aceștia sunt cheile unui alt tip de capital: capitalul social (Voicu, 2010). Anii 1980-1990 constituie momentul redescoperii conceptului și a botezării sale cu numele actual. Proprietate a structurii sociale, el se manifestă prin abilitatea oamenilor de a produce împreună bunuri publice, prin capacitatea indivizilor de a accesa resurse pe care nu le dețin, dar pe care rețeaua lor socială, prietenii, le au în posesie. Un alt capitol al acestui volum discută însă în detaliu despre rolul prietenilor. Rolul comunității în a produce bunuri publice este cel sugerat exemplul cu digul. Căutând împreună soluții la problemele comune, oamenii ajung să se cunoască, află lucruri despre unii și alții, despre lume și viață, se autocunosc mai bine, găsesc o rețea socială ce le poate servi drept sprijin în toate. La fel se petrece în orașe mari, unde mici asociații reunesc grupuri cu același hobby, leagă oameni, îi fac să aibă acces la cunoștințele și cunoașterea celorlalți, creează prietenii durabile, sau legături slabe. La fel se petrece în organizații, adică acele locuri ce au descoperit în anii din urmă că team-buildingul este esențial pentru ca activitatea formală, productivă, să fie eficientă, și că merită să investești pentru a avea angajați care acționează mai degrabă ca o echipă decât ca niște indivizi izolați. Regula, simplă, că angajarea se face pe bază de recomandare, ține cont de același tip de rațiune socială. Oamenii au încredere mai mare în cei ce le seamănă, astfel că a fi recomandat de cineva de încredere este deja o primă garanție că ai putea fi similar și ai putea să te potrivești echipei, dincolo de competențele profesionale legate de obiectul de activitate în sine. Iar aici nu mă refer la cunoscuta plângere românească că angajarea se face doar pe pile, ci la legitatea observată de Granovetter (1973) și apoi validată aproape oriunde în lume, că a ști persoana potrivită este cheia prin care majoritatea găsește accesul către un loc de muncă potrivit.

Relațiile și încrederea sunt prin urmare elementul esențial prin care alte resurse sunt mobilizate, atât la nivelul indivizilor, cât și al colectivităților. Însă recunoașterea capitalului social ca element decisiv în dezvoltare constituie un element extrem de recent în istoria umanității. Iar acceptarea sa presupune o abordare non-normativă a vieții, impulsivă de cunoașterea sistematică a societății așa cum este aceasta promovată de știință socială. Dinamismul contemporan al societăților, mobilitatea accentuală și fluiditatea comunităților dată de migrație și comunicare instantanee prin Internet schimbă tot mai mult peisajul social și probabil va redefini și modul în care capitalul social se dezvoltă. Spre exemplu, deși distracțiile electronice (videogames clasice, spre exemplu) sunt cunoscute pentru a distruge capitalul social (Putnam, 2001),

utilizarea Internetului are efectul opus (Voicu, 2014). Însă lucrurile nu stau la fel cu orice fel de utilizare a Internetului, atâta vreme cât sunt lucrări care chestionează efectele ale Facebook asupra calității interacțiunilor sociale (Sabatini și Saraceno, 2014).

Capitolul despre prieteni din acest volum merge mai în detaliu povestind cum relațiile sociale se schimbă cu viteză uimitoare în zilele noastre și cum transformă capitalul social pe care societățile și indivizii răspund la schimbările respective.

Valorile sociale

În mod formal nu există în literatură un al patrulea element esențial care să aibă recunoașterea de care se bucură capitalul material, cel uman și cel social. Bourdieu (1980) menționează capitalul simbolic și pe cel cultural, definindu-le însă vag într-un mod ce s-ar putea suprapune peste un alt concept al său, cel de *habitus*. În literatura română, Sandu (1996) conceptualizează valorile sociale ca și capital simbolic, o resursă utilă în procesul de tranziție. Pentru a explica mai bine cum o astfel de resursă funcționează este util ca mai întâi să o definim. Valorile sociale sunt acele orientări latente, interioare indivizilor, care nu sunt direct observabile, dar care determină comportamentele și atitudinile oamenilor, acestea fiind simple manifestări ale valorilor (Voicu, 2011). Despre valori se crede că sunt foarte stabile în timp, însă ele se pot modifica sub impactul expunerii la contextul social. Acest lucru este vizibil în cazul imigranților ce preiau din valorile societății gazdă. La fel se petrecea în cazul amintit al muncitorilor ce lucrau în fabrică, în perioada industrializării, și intrau în contact cu organizarea riguroasă de acolo, interiorizând normele sociale cu care veneau în contact și preluând orientări explicite către planificare și explicație științifică.

Întreaga discuție din prima parte a acestui capitol este o discuție despre valori ale modernității, tradiționalismului, postmodernității. Procesul descris până aici aproape teleologic nu este unul liniar. În perioadele de criză, caracterizate de inflație și șomaj ridicat, indivizii tind să revină către valori tradiționale (Inglehart & Welzel, 2005). România postcomunistă, în plină recesiune, a cunoscut o revigorare neașteptată a credinței religioase (M.Voicu, 2007), fiind practic singura țară europeană ce a crescut credința religioasă în asemenea măsură în a doua parte a secolului XX. Faptul este cu atât mai uimitor cu cât nivelul inițial al credinței religioase era între cele mai ridicate din lumea dezvoltată. Să notăm că și practica religioasă a crescut, dar într-o măsură mai mică. Și spun acest lucru pentru a sublinia că aici discutăm despre valori, adică despre acele lucruri lăuntrice ce ne pun în mișcare comportamentele și atitudinile. Mersul la biserică este doar una dintre manifestări ale practicii. Făcutul crucii când treci pe lângă o biserică (obicei aproape unic în Europa) este o alta. Însă nu ele ne interesează aici, ci gradul în care indivizii interiorizează credința că religia explică lumea și viața. Aceasta este, așa cum am explicat, una din valorile esențiale ale trecerii de la tradiționalism la modernitate.

Redeschizând pentru un moment discuția despre modernitate și postmodernitate, să notăm faptul că țările foste comuniste în general (Sztompka, 1993) și România în particular (Voicu, 2005) erau la începutul tranziției țări pseudomoderne. Părți ale orientărilor valorice dominante, cel puțin în pătura mai educată a societății, erau moderne (precum orientarea către planificare) sau chiar postmoderne (precum egalitatea de gen în ce privește accesul pe piața muncii, mult mai acceptată și susținută în estul decât în vestul continentului). Alte părți (precum credința religioasă) erau profund tradiționaliste. Lipsa de implicare civică și de încredere în oameni pot fi considerate de asemenea ca elemente ce țin mai degrabă de tradiționalism (Sztompka, 1993). Pe ansamblul României, satele constituiau zone marcate în principal de tradiționalism cultural (Popa, 2010), în timp ce întreaga țară poate fi văzută ca un amalgam pestriț de orientări de valoare (Voicu & Voicu, 2007).

Valorile pot constitui resurse prin însăși modul lor de existență. Latente, ele se manifestă prin atitudini și comportamente, așa cum deja am spus. Manifestările lor pot bloca sau accelera progresul,

acumularea, pot eficientiza utilizarea resurselor existente. Oameni mai deschiși la schimbare, spre exemplu, vor adopta mai iute tehnologii noi, urgentând dezvoltarea, vor accepta mai multă variație, crescând puterea de inovare etc. Orientarea către autonomia individuală postmodernă este un tip de valoare de căutat în angajați de firme organizate pe baze postfordiste, în care lucrătorii sunt responsabili de propria lor activitate și nu trebuie să raporteze permanent unui șef. Un articol recent (Rusu & Gheorghiuță, 2014) argumentează că orientarea către solidaritate poate constitui o bază a atitudinilor pozitive față de extinderea Uniunii Europene. Participarea presupusă de capitalul social este reflexia unor culturi ale participării, orientarea față de resursele materiale este la rândul său cultural învățată.

Cu alte cuvintele, fără a fi un capital în sine, sau cel puțin nu unul la fel de palpabil și cuantificabil precum celelalte, valorile sociale sunt un fel de compus ce poate cataliza sau îngreuna modul în care alte resurse sunt puse în mișcare. Ele sunt acumulabile prin interiorizare și transmisibile prin contagiune, dar nu sunt înstrăinabile. Acest ultim aspect le face să constituie un capital aparte, dar nu le afectează importanța. Schimbările accelerate ale contemporaneității transformă studiul acestui al patrulea tip de resursă într-una din provocările importante ale științei sociale curente.

În loc de concluzie

Argumentele de până aici au fost în general plasate la nivel general, universal. Legitățile pe care le-am amintit se aplică oriunde, în orice societate. Lumea este mereu în schimbare, iar această schimbare poate și trebuie explicată sistematic, pentru a permite evoluția. Particularizările pe o societate sau alta sunt utile, permit focalizarea, dar să nu uităm că oamenii sunt pretutindeni la fel, chiar dacă uneori societatea în care se află ocupă un alt loc pe scara dezvoltării. Comparăția între societăți permite observații mai exacte asupra elementelor comune. Concentrarea exclusivă pe un singur conglomerat, fie el România, un sat oarecare, un flux migrațional anume, un grup etnic particular, poate fi utilă pe termen scurt, pentru a testa frânturi de ipoteze sau teorii incipiente. Știința socială se dezvoltă însă având o privire de ansamblu asupra realității sociale. De aici credința mea că a te concentra exclusiv pe societatea românească riscă să te conducă la ignorarea unor legi sociologice simple, a acelei literaturi de înalt nivel ce tocmai se dezvoltă sau e pe cale să se dezvolte și te poate împinge să reinventezi la infinit roata.

Pe de altă parte, pledoaria mea implicită în acest capitol este pentru două feluri de știință socială, în general, și de sociologie, în particular. Acesta este argumentul pe care l-am pregătit pentru final. Deși am discutat mai ales despre sociologie ac explicație în cele de mai sus, discursul poate fi ușor adaptat ca să se poată potrivi oricărei științe sociale. Apoi, ideile de bază pe care le-am expus conduc către o concluzie pragmatică în ce privește achiziția de cunoaștere în acest domeniu din anii ce vor urma. Pe de o parte am arătat că lumea nu este simplă, iar cunoașterea sa are nevoie de apelul la teorii din științele sociale care pot fi explicate în cuvinte simple, fără multă încărcătură academică. Pe de altă parte, am sugerat că aceste teorii sunt parte a unui câmp comun al științelor sociale, nu aparțin neapărat sociologiei, antropologiei, științei politice, științelor comunicării sau asistenței sociale, ca să dau cinci exemple pe care nu le-am ales la întâmplare. Am lăsat în substratul a tot ce am scris idea că astfel de cunoaștere, nu foarte înalt specializată ar trebui să facă parte din bagajul oricărui absolvent de liceu. Așa cum toți avem un limbaj cât de cât comun cu privire la fenomenele fizice și biologie, așa este firesc să avem o cunoaștere sistematică comună în ce privește învelișul soft al vieții noastre sociale, adică în ce privește legitățile ce guvernează relațiile noastre sociale, cele care ne deosebesc de alte viețuitoare. Așa acum că ar fi firesc ca primii trei ani de facultate (licența) să fie comuni celor ce studiază aceste discipline. Mai exact, este absurd să poți pretinde că în trei ani poți pregăti un „sociolog” sau un „political scientist”. Poți însă pune fundamentele esențiale ale pregătirii unui „social scientist” care să își aleagă mai apoi calea, în oricare dintre disciplinele amintite, specializându-se mai întâi la master și apoi la doctorat.

O astfel de perspectivă ar fi în primul rând în beneficiul societății. Aceasta ar fi compusă din oameni ce știu cum funcționează propriile lor societăți, le înțeleg și pot să se aplece reflexiv asupra funcționării lor, permițând perfecționarea rapidă, continuă. În al doilea rând ar fi în beneficiul științelor sociale în ansamblul lor: masa critică ar fi mai ușor creată, comunicarea între științe mai firească, comunicarea cu restul societăți mai facilă, specializarea întârziată ar crea spațiu pentru încă o extindere a duratei de școlarizare și ar da sens încă și mai clar studiilor postdoctorale. Într-un fel s-ar urma exemplul unei științe bine constituite, cu mult înaintea tuturor științelor sociale: medicina.

Lucrări referite în text

Beck, U., Beck-Gernsheim, E. (2001). *Individualization. Institutionalized Individualism and Its Social and Political Consequences*. London: Sage.

Becker, G. S., (1995). *Capitalul Uman. O analiză teoretică și empirică cu referire specială la educație*, Editura All, București [ediția originală, în limba engleză: 1964].

Bourdieu, P. (1980). *Le sens pratique*, Editions de Minuit, Paris

Bourdieu, P., & Passeron, J.C. (1990) *Reproduction in education, society and culture*. London: Sage.

Chiribucă, D. (2004). *Tranziția postcomunistă și reconstrucția modernității în România*, Cluj-Napoca: Dacia & Eikon.

Geertz, C. (1973). *The interpretation of cultures: Selected essays*. Basic books.

Giddens, A, (1990). *Consequences of modernity*, Polity Press, Cambridge.

Granovetter, M. S. (1973). The strength of weak ties. *American journal of sociology*, 1360-1380.

Ignazi, P. (2003). *Extreme right parties in Western Europe*. Oxford University Press.

Inglehart, R, (1971). The Silent Revolution in Europe: Intergenerational Change in Post-Industrial Societies, *American Political Science Review* 65: 991-1017.

Inglehart, R, Welzel, C. (2005). *Cultural Change and Democracy: The Human Development Sequence*, New York and Cambridge: Cambridge University Press.

Inglehart, R. 1997. *Modernization and Post-Modernization. Cultural, Economic and Political Change in 43 Societies*, Princeton University Press.

Inkeles, A. (1969). Making Man Modern: On the Causes and Consequences of Individual Change in Six Developing Countries, *American Journal of Sociology*, 75(2): 208-225.

Mărignean, I. & Vasile, M., eds. (2014) *Dicționar de cercetare a calității vieții*, manuscris.

Polanyi, K, (1988). *La Grande Transformation. Aux origines politiques et économiques de notre temps*, Paris: Gallimard, [ediția originală, în limba engleză: 1944].

Popa, A. E. (2010). *Sat bogat, sat sărac: comunitate, identitate, proprietate în ruralul românesc*. Iași: Institutul European.

Rusu, H. & Gheorghiuță, H. (2014). Transnational Solidarity and Public Support for the EU Enlargement, *Sociologia - Slovak Sociological Review* 46(3): 261-282.

Sabatini, Fabio & Sarracino, Francesco, 2014. Will Facebook save or destroy social capital? An empirical investigation into the effect of online interactions on trust and networks, *MPRA Paper* 53325, University Library of Munich, Germany. Accesat pe 23 august 2014 la <<http://mpra.ub.uni-muenchen.de/53325/>>.

Sandu, D. (1996). *Sociologia Tranziției. Valori și tipuri sociale în România*, Editura Staff, București.

- Sztompka, P, (1993). *The Sociology of Social Change*, Oxford (US) și Cambridge (UK): Blackwell.
- Townsend, P, 1979. *Poverty in United Kingdom. A Survey on Household Resources and Standards of Living*, Penguin Books.
- Vlăsceanu, L. (2007). *Sociologie și modernitate. Tranziții spre modernitatea reflexivă*. Iași: Polirom.
- Vlăsceanu, L. (2011). Sociologia ca știință socială, pp. 19-47 în L. Vlăsceanu, ed., *Sociologie*. Iași: Polirom.
- Voicu, B. (2005). *Penuria Pseudo-Modernă a Postcomunismului Românesc. Volumul I. Schimbarea socială și acțiunile indivizilor*, Iași: Expert Projects.
- Voicu, B. (2010). *Capital social în România la început de mileniu. Drumeț în țara celor fără de prieteni?*, Iași: Lumen.
- Voicu, B. (2011). Valorile și sociologia valorilor, pp. 249-294 în L. Vlăsceanu, ed., *Sociologie*. Iași: Polirom.
- Voicu, B. (2004). Capitalul uman: componente, nivele, structuri. România în context european, *Calitatea Vieții*, 1-2/2004: 137-157.
- Voicu, B., & Vasile, M. (2010). Rural-urban inequalities and expansion of tertiary education in Romania. *Journal of Social Research & Policy*, 1(1), 5-24.
- Voicu, B., & Vasile, M. (2014). Do 'cultures of life satisfaction' travel?. *Current Sociology*, 62(1), 81-99.
- Voicu, B., Voicu, M. ed., (2007). *Valori ale românilor: 1993-2006. O perspectivă sociologică*, Iași: Institutul European.
- Voicu, M. (2007). *România religioasă*. Iași: Institutul European.
- Weber, M, (1995). *Etica protestantă și spiritul capitalist*, București: Humanitas, [ediția originală, în limba germană: 1920].